

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼԱՄԻՐՅԱՆ

(Առաջնորդական փոխանորդ
Արարատյան բեմի)

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆ



ասնիններորդ դարի մեր մշակութի զարգացման պատմության մեջ իր համեստ և պատվավոր տեղն ունի Մայր Աթոռի միաբանությունը իր կրոնաքարոզական, մանկավարժական և պատմա-բանասիրական վաստակով:

Տասնիններորդ դարի վերջին հիսնամյակում Մայր Աթոռի բազմադրյուն և երախտաշատ միաբանների շարքում իր գրական և բանասիրական վաստակով, իր ուսումնականությունը և վանական-վարչական գործունեությամբ, շատ միաբանների հետ աչքի է ընկնում նաև հանգուցյալ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը:

Սմբատյանի ժամանակակից և Մայր Աթոռի միաբան Վահան վարդապետ Բառտամյանցը իր ձեռագիր «Տարեգրություններ»-ի մեջ նրա մասին գրել է հետևյալը. «Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատյանց, հին նախիջևանցի, կարճահասակ և հաստակազմ մարդ. գիտե գրոց լեզու... տեղյակ է կրոնին և սրբազան պատմության, ընթերցասեր, բավական ժիր և գործունյա, բարեսիրտ...»:

Իր կյանքի և գործունեության մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում նաև ինքը՝ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը իր «Նկարագիր Շամախույ թեմի» մեծածավալ աշխատության 555—561 էջերում:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը ծնվել է 1833 թվականի մարտի 10-ին Հին-Նախիջևանի գավառի Փորադաշտ գյուղում, քահանայի ընտանիքում: Ս. էջմիածնի ժա-

ռանգավորաց դպրոցն է ընդունվել 1847 թվականի մարտի 1-ին: Ժառանգավորաց վարժարանում նրա ուսուցիչներն են եղել Մակար վարդապետը (ապակաթողիկոս) և Հովհաննես եպիսկոպոս Շահաթունյանը՝ դպրոցի վերատեսուչ: Նույն դպրոցում ուսման ընթացքն ավարտելուց հետո 1851 թվականի սեպտեմբերի 16-ին նա ստանում է դպրության չորս աստիճանները Ս. էջմիածնի Մայր Տաճարում, հրջանկահիշատակ Տ. Ներսես Ե. Աշտարակեցու ձեռամբ և 1856 թվականին ձեռնադրվում է սարկավազ Մակար եպիսկոպոսից: Մի տարի հետո էլ, 1857 թվականի հունիսի 16-ին, Պողոս եպիսկոպոս Մալխասյանից ձեռնադրվում է կուսակրոն քահանա և վերանվանվում Մեսրոպ (աշխարհական անունը եղել է Գրիգոր):

Կուսակրոն քահանա ձեռնադրվելուց հետո սկսում է Սմբատյանի վանական-վարչական և գրական գործունեությունը թե՛ Մայր Աթոռում և թե՛ գավառներում: Նա 1859 թվականին նշանակվում է «էջմիածնի գավառի գործակալ», հին սովորությամբ ասած, միաժամանակ Մուղնու Ս. Գևորգ վանքի վանահայր և Ս. էջմիածնի վանական-կառավարչության անդամ:

1862 թվականին կանչվում է ավելի պատասխանատու պաշտոնի, նշանակվելով Նոր Բայազետի և շրջակա 73 հայաբնակ գյուղերի գործակալ, իր հոգևոր իշխանության սահմանների մեջ ընդգրկելով Քանաքեռից մինչև Բասարզեշար տարածվող շրջանը:

Վերահիշյալ կարևոր պաշտոնն ստանձնելիս, Մեսրոպ վարդապետը գրում է. «Ինձ հանձնված Գեղարքունյաց գործակալության պաշտոնը հարմար առիթ համարեցի իմ, ցանկության, ուղևորությանս դիպվածները և

1 Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռ. № 8899:

Գեղարքունյաց գավառի ստորագրութունը ի դիր առնելը²:

Եվ իսկապես, նույն թվականից նա գիտնականի բարեխղճությամբ սկսում է նյութեր հավաքել իր «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի» գրքի համար և հրատարակում այն 1875 թվականին Ս. Էջմիածնի տպարանում: Սմբատյանի վերոհիշյալ գիրքը արժեքավոր է աղագրական-տեղա-

սին: Նա այդ գիրքը գրելիս օգտվում է մեր մատենագրութունից, ինչպես նաև Հովհաննես Եպիսկոպոս Շահաթունյանից և Մ. Թադևադյանից:

Հայ պատմա-բանասիրական գրականության մեջ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի անունը անխզելիորեն կապված է Կովկասում բեռնադիր արձանագրութունների հավաքման և հրատարակության շնորհակալ



ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆ

(Լուսանկարված 1895 թ.)

դրական տեսակետից՝ Նոր Բայազետի պատմության ուսումնասիրության համար: Գրքում մանրամասն և արժեքավոր տեղեկություններ կան ծովազարդ գավառի, վանքերի (Սևան), եկեղեցիների, ավանների, գյուղերի, դպրոցների, ժողովրդի ստորութունների, կենցաղի և նիստ ու կացի մա-

աշխատանքի հետ: Նա հայտնաբերել է և հավաքել 1862—1863 թվականներին Գեղարքունի ծովազարդ գավառի բեռնաձև արձանագրութունները, ինչպես նաև Էլարի, Աղամխանի և Ալիշալուի արձանագրութունները և հրատարակել Մոսկվայում լույս տեսնող «Համբաւարեր Ռուսիոյ» հայ լրագրի մեջ 1863 թվականին:

Ամեն մի գավառ շրջելիս, նա բարեխղճորեն փնտռել է և հավաքել բեռնագիր արձա-

² Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց, «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի», Էջմիածին, 1895 թ., էջ 4:

նագրություններ: Այսպես նա հավաքել է նաև նամակներ, Յոլակերտի, Երվանդակերտի, Շիրակի և այլ վայրերի արձանագրություններ, և այդ բոլորն ի մի հավաքելով կազմել է «Բեռնագրություն Արարատեան նահանգի» անունով արժեքավոր աշխատությունը, որի համառոտ ուսերեն թարգմանությունը հրատարակել է Մոսկվայի Կայսերական հնագիտական ժողովը 1895 թվականին:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը գիտական կապ է պահպանել նաև Փարիզի գիտնականների, ինչպես նաև Վենետիկի Մխիթարյան հայրերի հետ: Փարիզում հայտնի բանասեր Կ. Բամաջյանը իրավամբ սրբազանին անվանել է «անխոնջ հավաքող Կովկասի Տոսպյան բեռնաքանդակ արձանագրություն»³: Բացի այդ, Սմբատյան արքեպանը իր դաս՝ բեռնագիր արձանագրությունները հրատարակել է նույնպես «Արարատ» ամսագրի 1896 թվականի և «Բաղմավէպ»-ի 1897 թվականի համադրերում:

Չափազանց մեծ է և շնորհակալ էջմիածնական մեծավաստակ գիտնականի անխոնջ աշխատանքը համաշխարհային բեռնաքանդակ գիտության մեջ: Սմբատյանի վաստակը պատիվ է բերում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին և միաբանության:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը 1892 թվականին Մոսկվայի Կայսերական հնագիտական ժողովի կողմից ընտրվում է ընկերության անդամ: Դա փոքր պատիվ էր եկեղեցական գիտնականի համար:

Որպես առաջնորդ կամ վանահայր, որտեղ էլ գնացել է Սմբատյանը, նա միշտ աշխատել է և հավաքել անխոնջ, անձանձրույթ:

1865 թվականին Սմբատյանը նշանակվում է նվիրակ Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդ Տ. Գևորգ արքեպիսկոպոս Վեհապետյանի կողմից: Առիթից օգտվելով նա շրջադասություն է կատարում Խոյ, Սալմաստ, Արմիա, Մարաղա և թեմի հայաքանակ գյուղերը և ապա գրի է առնում իր տպավորությունները: Վահան վարդապետ Բաստամյանն իր «Տարեգրություններ»-ի մեջ վկայում է այդ մասին, «Ասում են, թի սա (Սմբատյանը)՝ Վ. Վ. Գ.) տնի գրած մի ճանապարհորդություն Պարսկաստանի մեջ կատարած, ուր շատ հետաքրքիր տեղեկություններ կան»⁴:

1866 թվականին Սմբատյանը նշանակվում է Տաթևի վանքի վանահայր, որտեղ և կազմում է Ստեփանոս եպիսկոպոս Օրբել-

յանի ձեռագիր պատմության հատուկ անունների ցանկը, ինչպես նաև վանքի ձեռագրերի ցուցակը և նույն վանքի վանահայրերի համառոտ «գավազանագիրքը», սկսած Գրիգոր Տաթևացուց մինչև իր ժամանակը:

1867 թվականին նա գտնվում է Նախիջևանի քաղաքում, այցելում է շրջանի 88 հայաքանակ գյուղերը և գրում է «Գաւառացոյց Նախիջևանայ» աշխատությունը, որի մասին Հ. Ղ. Ալիշանը գրում է հետևյալը. «...Գալով Ձեր Նախիջևանայ գաւառացոյցին, դա իմ Այրարատէս դուրս մնաց, միայն Շարուր գաւառակը կը պարագրէ, որոյ վրայօք շատ տեղեկութիւն չունիմ. իսկ Ձեր նշանակեալ գաւառոց ժանօթութիւնքն ի փոանք ճանապարհորդէն և ի թուրքաց (յորս չեն գտնուիր անուանք գիւղից և վանորէից, այլ միայն սովորական կամ կարաւանի ճամբու վրայ եղած են) ըստ կարի ջանամ հաւաքել, և յետ Զատիկին առաքել...»⁵:

Երբ 1868 թվականին նշանակվում է Երևանի փոխ-թեմակալ, որպես ուսումնասիրման, բարեկարգում է Երևանի թեմական դպրոցը:

1870 թվականին Սմբատյանը Գևորգ Դ-ի կողմից նշանակվում է Սինոդի անդամ և 16 տարի շարունակ մնում է այդ պաշտոնում մինչև 1887 թվականը: Բացի Սինոդի վարչական աշխատանքների կատարմանը մատակցելուց, նա լծվում է նաև դրական աշխատանքի: Գևորգ Դ-ը գնահատելով նրա վարչական և դրական աշխատանքները, արժանացնում է նրան եպիսկոպոսական աստիճանի 1877 թվականին:

Սմբատյանը ցուցակագրում է Մայր Աթոռի փոխադարձ թանգարանի իրերը, իսկ 1881 թվականին, Գևորգ Դ-ի հրամանով և օջուկանցիների օժանդակությամբ, կառուցում է Օշականի Մեծ Սուրբի եկեղեցին:

Հ. Ղ. Ալիշանը միշտ նամակագրության մեջ է եղել նրա հետ: Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարանում գտնվում են Ալիշանի 22 նամակները, բոլորն էլ հասցեագրված Սմբատյանին և կրում են զուտ հայագիտական բանասիրական բնույթ: Այդ նամակների ընթերցումով մեզ հայտնի է դառնում, որ Սմբատյանը Կովկասում հանդիսացել է Հ. Ղ. Ալիշանի պատմա-բանասիրական երկերի տարածողը: Հ. Ղ. Ալիշանը գնահատել է նաև Սմբատյանի աշխատանքները հայագիտության ասպարեզում և նրանից

³ Տե՛ս մանրամասն իր «Եկարագիր Ս. Կարապետի վանքից Երևանայի և շրջակայից նորոգ», Տիգրիս, 1904 թ., էջ 538—555:

⁴ Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարանի ձեռ. № 8899:

⁵ Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, Արխիվ Գյուտ եպիսկոպոսի, թղթապանակ 2, վավերագիր 3:

⁶ Տե՛ս մանրամասն «Ցիսնամեակ թեմական դպրոցին Երևանայ», 1868, 1869, 1870. Բիկեր, էջ 109—120:

խնդրել է նյութեր իր «Այրաբատ»-ի և այլ երկասիրությունների համար⁷։

Մական Ա կաթողիկոսի օրով, 1882—1886 թվականներին, Սմբատյանը նշանակվում է Գևորգյան ճեմարանի վերատեսուչ⁸։

Մական Ա երջանկահիշատակ կաթողիկոսի հրամանով Սմբատյանը 1887 թվականին նշանակվում է առաջնորդ «լիճակին հայոց Շամախու» (Բաքվի և Անդրկասպյան աշխարհի)։ Առաջնորդական ծանր պաշտոնի մեջ, նա ժամանակ է գտնում թղթակցելու պրոֆ. Բ. Պատկանյանի հետ։ 1884 թվականին Քերովքի Պատկանյանը նամակագրության մեջ էր Սմբատյանի հետ։ Նա իր հորինացու հրատարակության կապակցությամբ խնդրել է նրանից հետևյալը. «Դիմում եմ դեպի Ձեզ, մի նոր խնդիրքով։ Դուք գիտեք, ես մի քանի տարի առաջ տպեցի Մովսես հորենացու աշխարհագրությունը հանդերձ ուս թարգմանությամբ, օրինակները պետք է լինեն այդտեղ» (էջմիածին—Ա. Վ. Գ.)⁸։ Եվ, իսկապես, Սմբատյանն ուղարկել է նրան նյութեր։ Այդ ապացուցում են Մատենադարանում գտնված նրա նամակները։

Եվ ահա նրա բարեկամ պրոֆ. Բ. Պատկանյանը քաջալերում է նրան իր նոր պաշտոնում և հետևյալ խորհուրդն է տալիս. «Հուշարվ, որ այդ նոր նշանակությունը չի հեռացնիլ Ձեր Սրբազնությունը այն սեպական խորագրերից և Ռուսաստանի սահմաններում գտած արձանագրություններից, որոնց հետ ընդհիշտ արդեն կապված է Ձեր անունը»⁹։

Հ. Ղ. Ալիշանն էլ է քաջալերում Սմբատյանին իր նոր պաշտոնում և խրախուսում նրան. «Երբ իմացայ Սրբութեանդ կարգումն ի դիտապետութիւն Շամախու, փորձութիւն մի եկաւ ինձ՝ արդեօք շնորհաւորեմ թէ չէ, տարեկուսելով, թէ որ հաճոյ է Ձեզ, էջմիածնի բնակութիւն՝ եթէ այդ նոր վիճակ, յետոյ ընթերցայ ի լրագիրս Տփլիսու, այցելութիւնները ընդարձակ թեմիդ, զոր հոգեջան խնամօք պայծառացնես և պայծառանաս»¹⁰։

Եվ իսկապես պրոֆ. Պատկանյանի և մեծավաստակ գիտնական Հ. Ղ. Ալիշանի հույսերն ի դերե չլան, և Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը, բացի իր առաջնորդական տքնաջան պաշտոնից, ձեռնարկեց նաև «Նկարագիր Շամախու թեմի» մեծածավալ աշխատությունը, որը և տպագրեց 1896 թվականին, Թիֆլիսում։ Հիշյալ ուսումնասիրու-

թյան մասին մեծ գովեստով է խոսում Ալիշանը իր նամակներից մեկում. «Սիրալիր շնորհակալութեամբ ընդունեցայ և հաճութեամբ ու գուարճութեամբ ընթերցայ Շամախիդ... Շատ տեսակ իրաց տեղեակ կ'ընէ և ծանուցիլ անձանց... Ես ինձ պիտանի տեղեկութիւնք գտայ ի գրքիդ և քանի մի բանի աւելի այլ փափագիմ և խնդրեմ, որոց միւր հիշածդ երես 86 Միքայէլ Կաթողիկոսի իր ժամանակին եղած հայոց վանքերուն թիւն. այդ որեւէ գրուածքի փափագիմ գաղափարը։ Եթէ գտնուին ի Յայամաւորս յատուկ կողմանց յիշատակ կամ վկայաբանութիւնք նոր նահատակաց Տելիպի (երես 29) Եղիայի և Անդրէի (երես 143)»։

Յերես 467 յիշուած Նախիջևանի թումանը՝ ըսել է շրջավայրերու, մօտիկ սահմանները...»¹¹։

Վերոգրյալ մեջբերումը ապացուցում է, որ Սմբատյանը մանրագնին ուսումնասիրել է Շամախու թեմի նկարագրությունը իր բոլոր կողմերով, և իրավամբ բարձր գնահատականի է արժանացել նրա հիշյալ գործը բանասերների և հատկապես Հ. Ղ. Ալիշանի կողմից, իր բովանդակած հարուստ նյութերի համար։

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը ունի տպագրած ազգագրական-բանասիրական մի աշխատություն ևս՝ «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երջակայ և շրջակայից նորա», որը տպագրվել է Թիֆլիսում 1904 թվականին։ Սա ևս արժեքավոր աշխատություն է, որը պարունակում է Ս. Կարապետի մանրամասն պատմությունը իր հիմնադրման օրից մինչև մեր օրերը։ Սմբատյանն իրավացիորեն գրում է՝ առաջաբանում. «Հրաւէր իմ կարդալ և իմանալ թէ՛ Երջակայ Ս. Կարապետի վանքը ինչ մեծ ծառայութիւն է արել ազգին իբրև մեծահռչակ դպրոց, իմանալ թէ՛ ինչ արժանաւոր մարդիկ է տուել Եկեղեցւոյն, իմանալ թէ՛ ինչ մեծ աշխատութեամբ առաջն է առել ունիթոսական յարձակմանց...»¹²։

Ուշագրավ է Սմբատյանի անտիպ աշխատություններից «Ժամանակագրութիւն»-ը, որը գտնվում է Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանում № 449-ի տակ։ Նա իր «Նկարագիր Շամախու թեմի» աշխատության 564-րդ էջում «Ժամանակագրութեան» մասին գրում է. «Պատմական ժամանակագրութիւն երեւի գիտոց, անցից և գործոց, պատահարաց և այլն, սկսեալ ի 1800 ամիցայ թիւ (1896) և շարունակի ցորչափ Աստուած յաջողէ ինձ»։

7 Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարան, Արխիվ Գյուտ եպիսկոպոսի, թղթապանակ 2, վավերագիր 13։

8 Նույն տեղում, վավերագիր 30։

9 Նույն տեղում, վավերագիր 33։

10 Նույն տեղում, վավերագիր 13։

11 Նույն տեղում, վավերագիր 21։

12 Մեսրոպ արքեպիսկ. Սմբատյան, «Նկարագիր Ս. Կարապետի վանից», էջ Ա։

Սմբատյանի «Ժամանակագրություն»-ը պատմական արժեք է ներկայացնում նրանով, որ մանրամասնորեն նկարագրում է իր ժամանակի դեպքերն ու դեմքերը, Մատթեոս Ա. Գևորգ Դ, Մակար Ա երջանկահիշատակ հայրապետների օրով Ս. էջմիածնում կատարված իրողությունները, տալիս է սինոդականների, առաջնորդների անունները և այլ անցուղարձերի պատմությունը¹³։ Նա ճեմարանի մասին շատ ճիշտ գնահատական է տալիս. «Հայոց ազգն այժմ կարօտի ոչ միայն միոյ ճեմարանի, այլ և բազմաց համալսարանաց, ճեմարանաց, դպրանոցաց և դպրոցաց»¹⁴։

Սմբատյանի երազանքը իրականացավ մեր օրերում միայն, և հայ ժողովուրդն այսօր ունի բազում դպրոցներ, համալսարան։

Բացի հիշվածներից, Սմբատյանն տւնի նաև ամսագրերում մասամբ կամ լրիվ տպագրված և կամ անտիպ մնացած հետևյալ աշխատությունները.

1) «Կենսագրություն պատմաբանօրէն Սըմբատ Ա քաղաւորի Հայոց Բագրատունոյ»։

2) «Տիեզերագրութիւն Վաղարշապատայ, Օշականայ և Աշտարակայ» (միայն Օշականին վերաբերվող մասը հրատարակվել է «Ճուրադ» ամսագրում)։

3) «Ստորագրութիւն Մոսկույ Ս. Գէորգայ վանից, Յովնանու վանից և Սաղմոսավանից»։

4) «Ստորագրութիւն հին քաղաքացն Յօլակերտի, Երուանդակերտի, Երուանդաշատայ և Բագարանի» (տպագրվել է «Արարատ» ամսագրի 1870 թվականի № 2-ում)։

¹³ Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռ. № 449։

¹⁴ Նույն տեղում։

5) «Պատմութիւն Ս. Յակոբայ վանոց Արկուոյ և Էջնատու աղբիւրի ջրոյն» (տպագրվել է «Արարատ» ամսագրի 1870 թվականի № 2-ում)։

6) «Պաշար Բանանայից, որ է աշխարհաբար բարոյ տէրունական օգների և հանդէսների համար»։

7) «Էջմիածին և շրջակայք իւր, որ է նկարագրութիւն էջմիածնի (անցեալ և ներկայն) և շրջակայքի վանորէից»։

8) «Հրաւէր ժողովրդոց Շամախույ քեմի», (տպված 1893 թվականին Բաքվում)։

Մեսրոպ սրբազանը, ինչպես ինքն է հաղորդում, ունեցել է նաև «...լրագրական յօդուածներ, գրուածքներ և այլն հարկւրատր, սկսած 1860 թուականից, զանազան առարկայից վերաբերութեամբ այլ և այլ լրագրաց մեջ տպուած, զոր օրինակ. «Համբաւաբեր Ռուսիոյ», «Ճուրադ», «Արարատ» ամսագիր և այլն»¹⁵։

Սմբատյանը, բանասիրական պրպտումներ կատարելու համար, 1910 թվականին մեկնել է Երուսաղեմ և 1911 թվականի փետրվարի 9-ին վախճանվել է տեղի գերմանական հիվանդանոցում։ Ս. Երուսաղեմի պատրիարքը և միաբանությունը նրան թաղել են արժանաւայելի շքով և հանդիսությամբ, եպիսկոպոսական հանգստարանում։

Մայր Աթոռի երիտասարդ հոգևորականների սրբազան պարտքն է միշտ վառ պահել մեր անցյալի բազմաբեղուն և երախտադետ միաբանների գիտություն ջահը Մայր Աթոռում։

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»։ Ամեն։

¹⁵ Տե՛ս «Նկարագիր Շամախույ քեմի», էջ 566։

